

BOURGONDISCHE SYMBOLIEK IN GRONINGEN

EEN BOURGONDISCH KRUIS OP DE PONTIANUSKLOK TE FARMSUM

Bourgondisch kruis

Een vermelding uit de stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch gaf een aanwijzing voor een vermoedelijke oplossing. In 1541 bestelt die stad nieuw geschut in Utrecht bij de meester-busgieter Jan Tolhuis ('Jan van Zanten') aldaar. De stad laat een wapen schilderen om als model te dienen en in 1542 wordt het stadswapen met een arend en een andreaskruis in hout gesneden als matris voor het te gieten wapen op de kanonnen.²

Sint-Pontianus op de Pontianusklok.
(foto: Redmer Alma)

De Pontianusklok in de kerk van Farmsum is een zwaar gehavend kunstwerk. Rond 1600 zijn tekst en wapens grotendeels door de kerkvoogden van Noorddijk weggehakt om te verdoezelen dat zij de klok onrechtmatig verkregen hadden en zich aan heling hadden bezondigd.¹ Enkele jaren geleden lukte het echter na ruim vier eeuwen de oorspronkelijke tekst te reconstrueren. Van een van de drie wapens bleef echter onduidelijk welke voorstelling erop geprikt heeft.

De uitgehakte wapens Ripperda op de Pontianusklok. (Foto: Redmer Alma)

Van de drie verdwenen wapens zijn twee op goede gronden als dat van de familie Ripperda te identificeren. Het derde wapen, geplaatst in het randschrift, levert meer problemen op. Bij nauwkeurige beschouwing leken de contouren van een schuinkruis zichtbaar, maar een plausibele kandidaat-wapenvoerder kon nog niet aangewezen worden. Voor zover de resten waarneembaar zijn, leek geen sprake te zijn van een strak, regelmatig schuinkruis, bestaande uit enkel rechte lijnen.

In Groninger wapens zijn schuinkruizen in deze periode vrij zeldzaam.

Het uitgehakte wapen in het randschrift van de Pontianusklok.
(foto: Redmer Alma)

REDMER ALMA

Het wapen van 's-Hertogenbosch bestond destijds, net als nu, uit een boom, een vrijkwartier met vier leeuwen en in het schildhoofd een adelaar. Een schuinkruis heeft het nooit gekend. Wel treffen we in de heraldiek van die jaren een ander overbekend heraldisch stuk aan: het Bourgondisch kruis, bestaande uit twee takken met knoesten, soms twijgen, schuinkruislings geplaatst en dikwijls beladen met een vuurslag waarvan de uiteinden om de takken

krullen. Het Bourgondisch kruis wordt vanaf de vijftiende eeuw gebruikt als symbool voor de Bourgondische Nederlanden, de gebieden die door vererving, onderhandeling en verovering onder de hertogen van Bourgondië kwamen en uiteindelijk onder Karel V in de zestiende eeuw de contouren van het huidige Nederland en België vormden. Het vuurslag, een ijzeren voorwerp dat langs een vuursteen werd gehaald om vuur te maken, symboliseerde de ambitie van het Bourgondische huis tot uitbreiding van hun macht.³ Na de oprichting van de Orde van het Gulden Vlies wordt het opgenomen onder haar symbolen: de bekende keten met ramsvacht bestaat uit in elkaar gehaakte vuurslagen afgewisseld met vlammen met vuursteentjes.

De Bourgondische symbolen, sterk verbonden met het proces van eenwording van de Nederlanden, werden dikwijls toegepast op militaire gebruiksmiddelen als vlaggen, schilden, kanonnen en wapens. Ook op munten, die een heerser de mogelijkheid boden zijn gezag aan het publiek te presenteren, vonden ze een plaats. De wijze waarop het kruis werd afgebeeld varieerde sterk, soms zelfstandig, meestal achter het wapen van de Bourgondische heer.

Het symbool is in de loop der eeuwen blijven voortleven en werd geadopteerd door groeperingen en personen, in de twintigste eeuw soms in extreem-rechtse hoek, zoals de Rex-beweging in België en het falangisme in Spanje. Dat is ook de reden dat de huidige koning van Spanje bij zijn aantreden in 2014 het Bourgondisch kruis dat opgenomen was in het wapen van zijn vader Juan Carlos, niet liet terugkeren.

Het Bourgondisch kruis op klokken en kanonnen

Dat het Bourgondische kruis onder Karel V op kanonnen toegepast werden, zagen we hierboven al aan de vermelding uit de Bossche stadsrekeningen. Slechts weinig kanonnen hebben de eeuwen getrotseerd, maar enkele voorbeelden zijn nog te tonen.

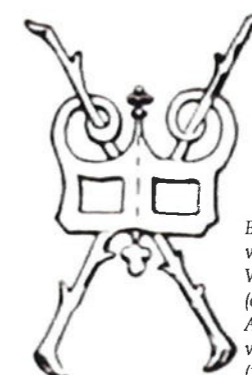
In 1999 werd voor de kust bij het Zeeuwsche Ritthem in de Westerschelde een scheepswrak ontdekt met enkele kanonnen. Een daarvan vertoont een ingekerfd Bourgondisch kruis.⁴ Op de bewaard gebleven klokken treffen

Bourgondisch kruis met vuurslag in het paleis van Karel V in het Alhambra (circa 1530)

Vlieger met het wapen van Karel V geplaatst op een Bourgondisch kruis (1537)

Bourgondisch kruis en vuurslag op de klok te Wechelderzande (oorspronkelijk Antwerpen) van Simon Wagherens (1526)

Bourgondisch schild uit de tweede helft van de vijftiende eeuw met andreaskruis, vuurslagen en vlammen

Ingegraveerd Bourgondisch kruis met vuurslag op een kanon uit het zestiende-eeuwse scheepswrak bij Ritthem

we het Bourgondisch kruis een enkele keer aan. De Barbaraklok voor de Sint-Jacobskerk te Antwerpen uit 1526, de oudste mij bekende klok in de Nederlanden met renaissancedecoratie, vertoont het wapen van Karel V tussen de Zuilen van Hercules en een los aangebracht Bourgondisch kruis met vuurslag.⁵ Een klok van Joris Waghevens uit 1505 te Halle vertoont het rijk uitgevoerde wapen van Hendrik van Wittem, omhangen met de keten van de Orde van het Gulden Vlies.⁶

De Bourgondische symbolen vinden we dikwijls bij Mechelse en Brabantse giesters, niet verwonderlijk, daar Karel V geboren was in Gent en Mechelen in 1507 de residentiestad van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk en het bestuurlijk centrum van de Bourgondische Nederlanden werd.

Al deze Bourgondische kruizen worden los geplaatst, maar ook op een wapenschild komen ze voor. In het grenstraktaat tussen Karel V en de graaf van

Bentheim van 1548 wordt bepaald dat de grens zou worden gemarkeerd met grensstenen met 'de Bourgondische cruce'. Inderdaad zijn nog drie van de toen geplaatste stenen bewaard gebleven. Zij vertonen een wapenschild met het kruis, onder vergezeld van het vuurslag.⁷

In Groningen treffen we het Bourgondisch kruis bij mijn weten verder niet meer aan. Dat is op zich niet verwonderlijk, want de openbaar zichtbare verwijzingen naar Karel V en Philips II werden tijdens de Republiek niet zorgvuldig gekoesterd.

In 1550 werden bijvoorbeeld door de meester Hans Maler op het Groninger raadhuis twee wapens geschilderd, van Karel V en Filips II.⁸ Na het overlijden van Karel V in 1559 werden voor de memoriedienst op 9 december door de schilder Johan Lubbers maar liefst achttien wapens vervaardigd.⁹

In de Broerkerk te Appingedam was in de zeventiende eeuw nog een glas-inloodraam met het wapen van Karel V zichtbaar¹⁰, maar hoe dit vormgegeven was, is niet bekend.

Ook in adellijke huizen waren portretten van de keizer aanwezig, o.a. in de borg te Warffum in 1564.¹¹ Al deze symbolen van het Bourgondische gezag over Stad en Lande sinds 1536, hebben de eeuwen helaas niet getrotseerd en zodoende is niet met zekerheid vast te stellen of het Bourgondisch kruis daar een plaats op gevonden heeft.

Bourgondische symbolen op de klokken van Gobel Zael

Het zal vast geen toeval zijn dat we de Bourgondische symbolen op werkstukken van Nederlandse klokgieters vrijwel uitsluitend aantreffen op werk van de gieter van de Pontianusklok, Gobel Zael. Op de Mariaklok van Bolsward uit 1533 vinden we de keten van de Orde van het Gulden Vlies, met in elkaar gehaakte vuurslagen en vlammen met vuurstenen.¹² In afwijking van de gebruikelijke ketens, zijn aan dit ornament andreas-kruisjes (als vereenvoudiging van het Bourgondisch kruis) toegevoegd. Of dit ornament ook op andere van zijn klokken voorkwam, is mij niet met zekerheid bekend.¹³

Het matrijs voor de randversiering was Gobel Zael aangeërfd van zijn ooms Willem en Jasper Moer, die het op ten

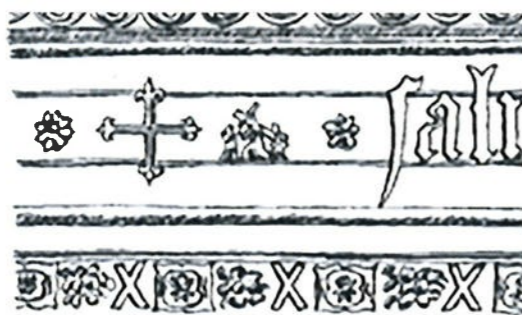
minste vier klokken tussen 1500 en 1515 aanbrachten, waaronder de bekende Maastrichtse luidklok, de Grameer.¹⁴ De herkomst van het gebruikte matrijs voert dus over Amsterdam naar 's-Hertogenbosch en het moet al vóór 1500 gemaakt zijn, dus ruim voordat de Bourgondische Nederlanden werden uitgebreid met de

De grafzerk van Robin Roux uit 1549 geeft een wapen met het Bourgondisch kruis gecombineerd met de hoorn van Chalon. (foto: Nicolas Vernot)

Grenspalen 5 (links) en 6 (rechts) bij Losser met Bourgondisch kruis en vuurslag in een wapenschild (1548)

Detail van de Salvatoroklok te Amsterdam (1511), door Willem en Jasper Moer, met de keten van de Orde van het Gulden Vlies. (naar Bijtelaar, Zingende torens)

Keten van de Orde van het Gulden Vlies, met vuurslagen, vlammen met vuurstenen en andreas-kruisjes, op de Mariaklok te Bolsward van Gobel Zael (1533)

noordelijke en oostelijke gewesten. Dat bewijst in elk geval dat de symboliek bekend was bij de gieter van de Pontianusklok en dat maakt het waarschijnlijk dat het matrijs voor het kruis op die klok niet speciaal daarvoor vervaardigd was, maar al tot het beschikbare materiaal van Gobel Zael behoorde. Een matrijs

met een Bourgondisch kruis zal vermoedelijk voor het gieten van geschut gebruikt zijn, al zijn concrete voorbeelden daarvan niet bewaard gebleven.

Gezien de moeite en geld die het zou kosten om speciaal een matrijs te laten snijden met het wapen of andere symbolen van Karel V, is het hergebruik van een bestaand matrijs de eenvoudigste wijze om te verbeelden onder wiens gezag Farmsum op dat moment viel.

Opvallend is de plaatsing van het kruis in een wapenschild. Dat dit geval niet op zich staat, zagen we aan de grensstenen hiernaast. De eenvoudige vormgeving van het schild op de Pontianusklok, in tegenstelling tot de twee wapenschilden met het wapen Ripperda, doet vermoeden dat het een ad hoc vervaardigd matrijs of geboetseerde vorm voor deze klok betreft, om het in het randschrift in te passen.

Of het kruis in het midden ook voorzien was van het gebruikelijke vuurslag, durf ik uit de gehavende resten niet met zekerheid op te maken, al ligt het voor de hand aan te nemen dat het vuurslag ergens in het schild was opgenomen.

Stad en Lande onder Karel V

In 1536 werd hertog Karel van Gelre als landsheer van Stad en Lande opgevolgd door Karel V en werd het gewest definitief verbonden met de overige Nederlanden. In de Ommelanden was Bole Ripperda tot dat jaar een trouwe kracht van de Gelderse hertog geweest, en de best betaalde bovendien. Zijn enige zoon Haye huwde de Gelderse Henrica van

Hackfort en Boles schoonzoon Jurgen van Munster had zich als Gelders veldheer en drost van Wedde voor de hertog ingezet.

In 1538 stierf Karel van Gelre, kinderloos, en daarmee was duidelijk dat de in 1536 ontstane gezagsverhouding blijvend zou zijn. De bijna zestig jaar oude Bole Ripperda lijkt zich na dat jaar grotendeels uit het politieke leven teruggetrokken te hebben. Hij verschijnt nog maar weinig in de bronnen en treedt dan meest lokaal op.

Tot zijn dood in 1552 bleef hij hoofdeling en proost te Farmsum. Hij moest zich bij de nieuwe staatkundige situatie neerleggen, maar had blijkbaar niet de ambitie of mogelijkheid zich, na Edzard van Oost-Friesland en Karel van Gelre, nogmaals aan een nieuwe heer, Karel V, te binden.

Het Bourgondisch kruis op de Pontianusklok kan men als een onzichtbaar symbool voor deze stille overgang beschouwen.

Conclusie

Motief, middelen en gelegenheid zijn aanwezig en dat leidt mijns inziens tot de conclusie dat de meest waarschijnlijke kandidaat voor het wapen op de Pontianusklok een Bourgondisch kruis is. Een betere kandidaat heeft zich in elk geval niet aangediend en het gebruik van het symbool in die jaren, de staatkundige situatie van dat moment en de plaats op de klok sluiten daarop aan. Daarmee zijn uiteindelijk alle teksten en wapens van de klok na ruim vier eeuwen gereconstrueerd.

Noten:

1. Redmer Alma, 'Pontianus in Farmsum. De zoektocht naar een opmerkelijke heilige', *Groninger kerken* 33 (2016) 121-127; 'Op zoek naar de dader. De mishandeling van de kerkklok van Farmsum', *Groninger kerken* 34 (2017) 41-49.
2. www.bossche-encyclopedie.nl
3. A.M. Koldewij, 'De vuurslag. Het bourgondisch symbool en de kunsthistorische prijs van de Nederlandse Kunst- en Antiekbeurs' (Breda 1998) 12-15.
4. A. Vos, 'Wrak Ritthem, een onverwacht oud scheepswrak in de Westerschelde. Resultaten van het waardestellend onderzoek', *Rapportage Archeologische Monumentenzorg, Amersfoort-Lelystad*, 174 (2009).
5. P. van Loon-van de Moosdijk, *Goet ende wael gheraect. Versieringsmotieven op luid- en speelklokken uit Middeleeuwen en Renaissance in het hertogdom Brabant (1300 tot 1559)* (Ede/Nijmegen 2004) 440, cat. nr. 95.
6. Van Loon-van de Moosdijk, *Goet*, 481, cat. nr. 125.
7. Grenspalen nr. 5 en 6 bij Losser en grenspaal nr. 25 bij Beuningten.
8. Stadsrekeningen 1550. [scan 571].
9. Stadsrekeningen 1559. [scan 617].
10. 'Noch is in den Dam in de groote broerkerk te sien het waepen van den catholycken keyser Carolus V' (A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden* (Assen/Amsterdam 1977) 532).
11. R. Alma, 'Wapens, huismerken en opschriften in Groningen', in: R.-J. Grote en K. van der Ploeg e.a., red., *Muurschilderkunst in Nedersaksen, Bremen en Groningen. Vensters op het verleden* (2001) 244-250.
12. Afgebeeld in: M.E. van der Meulen, *Bolsward's kunst en kunstgeschiedenis* (Sneek 1888).
13. De klokken te Hauwert (1530), Eenigenburg (1535), Westerblokker (1537), Huisduinen (1537), Farmsum (1538) en in het Museum für Kunst und Gewerbe te Hamburg, afkomstig uit Culslack (1539), vertonen het in elk geval niet. De overige klokken van Gobel Zael zijn verloren gegaan en informatie over de decoraties ontbreekt.
14. Van Loon-van de Moosdijk, *Goet*, 73-74; B. Bijtelaar, *De zingende torens van Amsterdam* (Amsterdam 1947).

Advertenties

HARMA'S GLASATELIER
HARMA BRANDSCHILDEREN

Voor het brandschilderen van uw familiewapen naar eigen idee of ontwerp: hj.huisman@live.nl

Boeken over heraldiek, zowel antiquarisch als nieuw. Uit binnen- en buitenland.

MEIJERINK HERALDIK
INKOOP - VERKOOP - WEBSHOP

Oranjelaan 7 7437 XX Bathmen
Tel. 06 36079901 robmeijerinkgero@gmail.com
www.tiny.cc/Meijerink-Heraldiek